

МАНДИБУРА
Ігор Петрович,
аспірант Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
НААН (м. Київ)

ПРИРОДООХОРОННІ ПОГЛЯДИ О.С. ФЕДОРОВСЬКОГО (1885–1939 РР.) В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ПРИРОДИ

На основі методів конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу зроблено спробу відтворити природоохоронні погляди О.С. Федоровського (1885–1939 рр.) в контексті функціонування Українського комітету охорони пам'яток природи. Результати дослідження показали, що завдяки діяльності О.С. Федоровського на посаді заступника голови Українського комітету охорони пам'яток природи та головного інспектора з охорони природи вдалося провести інвентаризацію пам'яток природи, створити республіканські та місцеві заповідники загальною площею близько 112 тис. га, розробити перспективну мережу заповідників УСРР, організувати випуск спеціальних збірників «Охорона пам'яток природи на Україні» та «Охорона природи на Україні» тощо.

Ключові слова: О.С. Федоровський, Український комітет охорони пам'яток природи, охорона природи, заповідники, цілинні території.

Based on the methods of concrete historical, comparative and problem-chronological analysis there were made the attempts to recreate the environment preserving views of O.S. Fedorovsky (1885-1939) in the context of the functioning of the Ukrainian Committee for Preserving Monuments of Nature. The results showed that due to the work of O.S. Fedorovsky as the Deputy Chairman of the Ukrainian Committee for Preserving Monuments of Nature and chief inspector of nature preservation it was possible to make an inventory of natural monuments, to create republican and local nature reserves with the total area of 112 thousand hectares, to develop a perspective network of the USSR reserves and to organize special edition of the digests " Preserving of Natural Monuments in Ukraine" and "Preserving of Nature in Ukraine " and so on.

Key words: O.S. Fedorovsky, Ukrainian Committee for Preserving Monuments of Nature, nature conservation, reserves, virgin territories.

На основе методов конкретно-исторического, сравнительного и проблемно-хронологического анализа предпринята попытка воссоздать природоохранные взгляды А.С. Федоровского (1885–1939 гг.) в контексте

функціонування Українського комітета охорони пам'яток природи. Результати дослідження показали, що завдяки діяльності А.С. Федоровського на посаді заступника голови Українського комітета охорони пам'яток природи і головного інспектора по охороні природи вдалося провести інвентаризацію пам'яток природи, створити республіканські і місцеві заповідники загальною площею близько 112 тис. га, розробити перспективну мережу заповідників УСРР, організувати випуск спеціальних збірників «Охорона пам'яток природи на Україні» і Охорона природи на Україні» і др.

Ключові слова: *О.С. Федоровський, Український комітет охорони пам'яток природи, охорона природи, заповідники, цілісні території.*

Антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в Україні у кілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу. Саме тому створення врегульованої та ефективної системи біобезпеки набуває все більшої актуальності. Врахування досвіду та надбань Українського комітету охорони пам'яток природи (УКОПП), який функціонував у 20–30-х рр. ХХ ст., допоможе уникнути помилок минулого та відтворити картину становлення та розвитку природоохоронної справи в Україні. Вагому роль у функціонуванні комітету відіграв його заступник професор О.С. Федоровський (1883–1939 рр.), який фактично керував його діяльністю.

Сам факт перебування О.С. Федоровського на посаді заступника голови УКОПП висвітлено у працях з історії заповідної справи В.Є. Борейка [1, 2, 3] та біографічних публікаціях [4, 5]. Проте значення для наукової спільноти результатів роботи О.С. Федоровського вимагає проведення комплексного вивчення та аналізу його діяльності в УКОПП.

Метою статті є на основі методів конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу дослідити науково-організаційну діяльність О.С. Федоровського (1885–1939 рр.) в контексті функціонування Українського комітету охорони пам'яток природи.

16 червня 1926 р. було прийнято декрет ЦВК і РНК УСРР «Про пам'ятники культури і природи». Згідно з цим документом Народний комісаріат освіти (НКО, Наркомос, Наркомат освіти) УСРР створив

природоохоронну інспектуру, що складалася з Головного інспектора охорони природи в центрі та чотирьох обласних на периферії –Харківської (13 округів), Київської (17 округів), Дніпропетровської (5 округів) і Одеської (7 округів), а також окружних і районних комісій і мережі кореспондентів [3]. Центральним інспектором був призначений О.С. Федоровський, харківським – Є.М. Лавренко (у 1929 р. – Н.О. Шостенко, з 1930 р. – М.С. Шалит), київським – М.В. Шарлемань (з 1929 р. – Ю.Д. Клеопов), одеським – О.О. Браунер, дніпропетровським – М.П. Акімов.

Крім того, при Наркомосі в 1926–1928 рр., за аналогією з РРФСР, розпочато організацію діючого на громадських засадах Українського комітету охорони пам'яток природи. Однак в 1926–1928 рр. коштів йому не виділили, і він почав активно діяти лише в 1929 р. [3].

Перший пленум УКОПП відбувся 12 лютого 1928 р. під головуванням М.М. Полоза. До першого складу УКОПП (1929–1932 рр.) увійшли М.М. Полоз (голова), О.С. Федоровський (заступник голови), М.Й. Тихий (вчений секретар), В.Г. Аверін, М.П. Акімов, О.О. Браунер, М.І. Зубаровський, Є.М. Лавренко, В.А. Паншин, І.К. Тарнані, М.В. Шарлемань, Н.О. Шостенко, О.А. Яната [3]. Крім членів комітету, УКОПП мав кореспондентів, якими в основному ставали вчителі, агрономи, лікарі, активісти Всеукраїнського союзу мисливців і рибалок, працівники музеїв. У 1929 р. налічувалося 145 кореспондентів УКОПП. Вони займалися природоохоронною пропагандою, допомагали інвентаризувати і охороняти заповідні об'єкти [3].

Затвердження на посаді голови УКОПП такого авторитетного партійного і державного діяча як М.М. Полоз, значно сприяло розвитку природоохоронної справи в Україні. Новообраний керманіч, який закінчив Московський сільгоспінститут, де викладали відомі піонери охорони природи – професор М.М. Кулагін, Б.М. Житков та ін., проникнувся ідеями природоохорони, тому приступив до роботи у грудні 1927 р. на громадських засадах [6, арк. 186]. М.М. Полоз, також як і його давній товариш по партії боротьбистів, нарком освіти УСРР О.Я. Шумський, були зв'язуючими ланками між вченими–діячами

охорони природи та існуючою владою. З їх же відходом уряд країни практично припинив займатися природоохоронним питанням. Однак М.М. Полоз, виконуючи обов'язки голови УКОПП, був наркомом фінансів УСРР і не мав достатньо часу для охорони природи, тому вся діяльність комітету лягала на О.С. Федоровського як заступника [2, с. 436].

О.С. Федоровський на той час теж був вже знаковою особою в наукових колах Харкова, ознайомлений із закордонним досвідом природоохоронної справи. Учений народився 30 квітня 1885 у м. Лебедин Харківської губернії (нині – Сумської області) в сім'ї службовця [4, с. 617]. Закінчивши 4-у Харківську гімназію, у 1906 р. вступив на природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету, який закінчив у 1911 р. Упродовж навчання став членом історико-філологічного товариства, виступав із доповідями, що стосувалися археологічних проблем, брав участь у роботі XIV археологічного з'їзду в Чернігові (1908 р.). Природоохоронні погляди О.С. Федоровського розвивалися під впливом унікального явища того часу – Харківського товариства любителів природи (ХТЛП) – однієї з перших та найвпливовіших у царській Росії природоохоронних громадських організацій, створеної й очолюваної піонером охорони природи, професором Харківського університету В.І. Талієвим (1872–1932 рр.). До складу товариства, статут якого затвердили 1 серпня 1911 р., входили О.С. Федоровський, В.Г. Аверін, М.П. Акімов, М.І. Котов, Є.М. Лавренко та інші дослідники, які згодом зробили вагомий внесок у заповідну справу України. Товариство влаштовувало виставки з природоохоронної справи, організовувало засідання, на яких виступали видатні вчені з різних розділів природознавства, мало свій друкований орган – «Бюллетень Харьковского общества любителей природы». О.С. Федоровський активно співпрацював з ХТЛП, був членом його правління, брав участь в організації першої в Російській імперії виставки охорони природи (1913 р.) [3]. Влітку 1912 р. за дорученням товариства ученого відправлено для геологічного вивчення Кубані, де він досліджував могильники з похованнями в кам'яних скринях. Разом з тим, проводив археологічні розкопки на Харківщині,

описав унікальне для Слобожанщини стихійне явище в одній з перших робіт – «Землетрясение в Купянском уезде 8.03.1913 г.» (1914 р.), опублікував брошуру «К истории города Харькова» (1915 р.), в якій навів невідомі раніше матеріали – план Харкова і гравюру його центральної частини. У 1914 р. ученого відряджено для занять у геологічних музеях Західної Європи. О.С. Федоровський відвідав наукові установи Берліну, Брюсселю і Парижу, познайомившись з зарубіжними дослідженнями з геології, палеонтології, гідрогеології, археології та охорони природи. У 1917 р, склавши іспит на магістра мінералогії і геології, став приват-доцентом Харківського університету.

Можна стверджувати, що активна діяльність О.С. Федоровського у Харківському товаристві любителів природи, а також вивчення закордонного досвіду сприяло розвитку та утвердженню його природоохоронних поглядів, що мало логічне продовження в його подальшій роботі. У 1922 р. О.С. Федоровський брав активну участь у діяльності Асканійського комітету з відродження Асканії-Нова [3]. Саме тому призначення такого досвідченого ученого і природоохоронця як О.С. Федоровський на посаду заступника голови УКОПП та центрального інспектора з охорони природи було цілком логічним кроком.

Засідання УКОПП проходили в Харкові, на вул. Артема, в будинку 29, де збиралися відомі вчені – В.Г. Аверін, О.А. Яната, О.С. Федоровський, І.К. Тарнані, представники Наркомзему, Наркомосу, Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок, директори заповідників [2, с. 436]. 25 березня 1929 р. колегія Наркомосу УСРР затвердила Статут УКОПП. У 1930 р. комітет мав річний бюджет 84065 рублів, що не могло повністю задовольнити потреби з організації збереження заповідних територій.

Не дивлячись на відсутність фінансування, впродовж 1926–1927 рр. УКОППом виконано експедиційне обстеження Першого державного степового заповідника «Чаплі», розроблено та подано до РНК проект положення про цей заповідник, розроблено і погоджено із зацікавленими установами проект

декрету про утворення Державного Піскового заповідника площею 65 000 га, підготовлено природниче обстеження території Дніпрельстану, утворено краєві інспекторіати в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську та Краєвий комітет охорони природи в Одесі, розпочато організацію сітки кореспондентів на місцях та розроблено інструкцію для них, підготовлено та видано збірник «Охорона природи на Україні», організовано технічну частину УКОПІ (розроблено анкети для реєстрації різних категорій пам'яток, зразки реєстраційних карток, карткові покажчики за американською системою, складені мапи розподілу краєвих інспекторіатів, існуючих заповідників, узято на облік та зареєстровано 1000 пам'яток природи [6, арк. 93]. У цих заходах О.С. Федоровський взяв активну участь як заступник і фактичний виконавач обов'язків голови комітету.

До особливих досягнень комітету варто віднести розробку та внесення до РНК проекту декрету про утворення Надморських заповідників загальною площею 25 305 га. До нього увійшли острови Тендра, Джарилгач, Довгий, Орлов, Бабин, Смоляний в Чорному морі, Чурюк і Куюк-Тук в Сиваші, Бірючий, Пам'ятний в Азовському, дві коси – Білосарайська та Обіточна в Азовському і частина Кінбурнської коси в Чорному, а також Ягорликській півострів і солонцево-солончакове узбережжя біля Потіївського кордону на Чорному морі [7, арк. 160]. Створення Надморських заповідників природоохоронці вважали головною подією в галузі охорони пам'яток природи в 1927 р. [8, арк. 19]. Про заповідники було опубліковано низку статей та організовано комплексну експедицію з їх вивчення. УКОПІ прагнув створити адміністрації заповідників та служб охорони в них. Проте фактично цього не було зроблено, хоча і був призначений директор – В.Ткаль. Упродовж 1929 р. питання Надморських заповідників розглядалось на всіх засіданнях Бюро УКОПІ [9, с. 20–22].

У 1927 р. за підписами головного інспектора з охорони природи професора О.С. Федоровського та завідувача Укрнауки Яворського крайовим інспекторам було розіслано листи для складання списків усіх пам'яток природи «як

існуючих, так і бажаних» за розробленими О.С. Федоровським категоріями: пам'ятки геологічні, географічні комплексні, річки й джерела, ліси, видатні парки, окремі дерева, рибні місця тощо [10, арк. 16–306].

У 1928–1929 рр. членами УКОПП у справі виявлення пам'яток природи складено реєстр 199 пам'яток та надіслано списки до окружних виконавчих комітетів із зазначенням заходів потрібних до охорони; складено реєстр лісів УСРР та погоджено із Всеукраїнським центральним управлінням лісами Народного комісаріату землеробства УСРР (ВУПЛ) справу визначення меж (87 ділянок); складено реєстр цілин України (264 ділянки); узято на облік старі насадження на шляхах усіх округів України; проведено 31 експедицію з вивчення майбутніх заповідників та з пошуку ділянок, перспективних для заповідання.

У справі охорони пам'яток окремою комісією комітету розроблено остаточний проект та оголошено РНК постанову про Піщаний заповідник Дніпрового низу [10, арк. 46, 116–129]; подано до РНК проекти державних заповідників: Уманський III інтернаціоналу парк, Устимівський парк, Боковеньківський парк, Лісовий заповідник «Чорний ліс», Лісовий заповідник «Корабельний гай»; оголошено 8 заповідників місцевого значення [10, арк. 46, 34–36]; вжито заходи охорони старих дерев шляхами Вінниччини, попередньо погоджено створення низки заповідників, оголошено постанови Черкаського, Запорізького, Дніпропетровського та Кременчуцького окружних виконавчих комітетів про охорону пам'яток природи; утворено варту Устимівського дендрологічного парку, парку III Інтернаціоналу, Хомутовської цілини [11, арк. 25–31] та Парасоцького лісу, окопано канавою заповідник «Гетьманщина», припинено розорення Михайлівської цілини, утворено варту й обсаджено деревами Кам'яні могили, огорожено заповідник Корабельний гай, припинено поруб Ірдинського проєктованого заповідника, покіс заповідної цілини в «Чаплях» та припинено браконьєрство в ньому. З метою популяризації ідеї охорони пам'яток природи в періодичній пресі опубліковано низку статей; надіслано більш 350 примірників збірника «Охорона природи на Україні» до

зацікавлених установ та осіб; Дніпропетровською інспектурою видано 11 науково-популярних ілюстрованих листівок про охорону рослин й тварин та окремо зазивного листа до шкіл – охороняти природу; проведено 10 екскурсій у Дніпропетровському інспекторіаті; прочитано низку доповідей у Києві у клубах залізничників, єврейському, будинку вчених, селянам с. Віти Литовської, Підгірців, Лісників, Хотова; прочитано лекцію на радіо з охорони птахів, через Київську радіостанцію (Київський інспекторіат); зараховано близько 2000 членів аматорів природи в Дніпропетровському інспекторіаті у 40 шкільних гуртках; видано збірник II «Охорона природи на Україні» та окремі відбитки всіх його статей [12, арк. 33–35].

Варто зауважити, що під редакцією О.С. Федоровського і Є.М. Лавренка виходили спеціальні збірники «Охорона пам'яток природи на Україні» та «Охорона природи на Україні», які видавалися УКОПП з 1927 р. [2, с. 48]. Сам професор О.С. Федоровський публікував статті, присвячені проблемам охорони підземних вод і геологічного середовища, які залишаються актуальними до сьогодні.

До початку 30-х років УКОПП розробив перспективну мережу заповідників УСРР. У 1929 р. на території нинішньої України вже діяло 8 республіканських заповідників загальною площею близько 112 тис.га (Надморські, Піщані, Асканія-Нова, Конча-Заспа, Лісостеповий ім. Т. Шевченка, парк Софіївка, парк Устинівка, Кримський). За одними даними до 1932 р. в УСРР був заповіданий також 21 степовий пам'ятник природи місцевого значення [13, с. 69], за іншими в 1931 р. в УСРР було заповідано 24 степові ділянки, 6 луків, 12 боліт, 19 інших флоро-фауністичних об'єктів [14, арк. 3].

За безпосередньої участі УКОПП на початку вересня 1931 р. в Асканії-Нова планувалося провести Перший з'їзд з охорони природи СРСР, який не було проведено у зв'язку з погіршенням ситуації з природоохоронною справою в УСРР. Перший Всесоюзний з'їзд з охорони природи відбувся у січні 1933 р. в Москві, де УКОПП представляв О.А. Яната, зробивши дві доповіді з

природоохоронної справи в Україні та зі збереження природи кримських яйл [2, с. 515].

У лютому–березні 1933 р. відбувалася підготовка до проведення першого з'їзду УСРР з охорони природи. УКОПП було підготовлено проект закону УСРР «Про охорону і розвиток природних ресурсів соціалістичного господарства». Згідно з проектом при ВУЦВК створювалася міжвідомча комісія охорони природних ресурсів, при Наркомосі УСРР – широка мережа природоохоронної інспектури, при облвиконкомах і райвиконкомах – спеціальні комісії з охорони природи. На другу п'ятирічку УКОПП розробив черговий перспективний план нових заповідників і пам'яток природи. До нього увійшло 17 цілинних ділянок загальною площею понад 30 тис.га, 9 геологічних об'єктів територією понад 60 тис. га і 14 лісових масивів [15, арк. 115зв. – 116 зв.]. На жаль, цей необхідний проект так і не був затверджений.

Варто зауважити, що активна діяльність О.С. Федоровського як заступника голови УКОПП (1926–1932 рр.) припала на період розквіту і вагомих здобутків комітету. Однак з початку 30-х рр. місцеві господарники розпочали активну діяльність із загарбання заповідних територій. Вони наполегливо зверталися до ЦК КП(б)У, РНК УСРР, Наркомзему з вимогами віддати частку природоохоронних земель. Потужних нападів госпорганів зазнали Надморські і Піщані заповідники в районі низин Дніпра. В 1930 р. в Раднаркомі УСРР обговорювався проект декрету про вилучення у Надморських заповідників (о. Бірючий) 3000–4000 га для місцевих колгоспів. Разом з тим, почалися ускладнення з публікацією матеріалів із заповідної справи. Так і не вийшла уже підготовлена до друку третя збірка УКОПП «Охорона природи на Україні», припинилось видавництво праць заповідників Асканія-Нова і Конча-Заспа. Почалися звинувачення у тому, що заповідники приховували націоналістів і контрреволюціонерів. У 30-х рр. було заарештовано низку працівників заповідників і красзнавчих музеїв, а також членів і кореспондентів УКОПП: М.І. Гавриленка, Б.К. Фортунатова, О.А. Янату, О.О. Шуммера, В.В. Станчинського, І.П. Курило-Кримчака, Д.Є. Белінга [1].

З 1933 р. О.С. Федоровський за власним бажанням припинив виконувати обов'язки заступника голови комітету, залишаючись його активним членом. До складу УКОПП в 1933 р. входили – Махинько (заступник голови), Г.В. Каховський (вчений секретар), М.І. Котов (в 1934–1937 рр. був заступником голови комітету), Є.М. Лавренко, С.А. Постригань, О.С. Федоровський, М.С. Шалит, М.В. Шарлемань, Н.О. Шостенко, О.О. Браунер, М.П. Акімов, О.А. Яната, В.В. Станчинський, А.Ф. Скоробогатов (трьох останніх як репресованих виключили зі складу комітету в 1934 р.). Того ж року припинили функціонувати і Надморські заповідники.

У середині 1930-х рр. у зв'язку з реорганізацією Наркомосу УСРР та репресіями більшості провідних пам'яткознавців крайові комісії фактично припинили існування. Мізерність коштів, що виділяються в республіці на заповідну справу, не дозволяла якісно проводити роботу з інвентаризації заповідних об'єктів. На 1940 р. УКОПП планувалося виділити всього 13 тис. 500 рублів, однак в 1939 р. УКОПП було розпущено й організовано Управління із заповідників, зоопарків і зоосадів при РНК УРСР [3]. Того ж року О.С. Федоровського не стало.

Членами комітету проведено важливі наукові розвідки, на основі яких було виділено і запропоновано заповідні території та пам'ятки природи. Деякі із запланованих УКОПП заповідники, зокрема лісові в Лісостепу України, досі не створені. Не зважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію, активістам комітету вдалося підняти проблеми охорони природи на державний рівень, популяризувати їх серед широкого кола населення, зберегти широкий масив унікальних пам'яток природи. Вагому роль у цьому відіграв О.С. Федоровський, організаційний талант якого сприяв утіленню більшості ініціатив УКОПП. Потребують подальших дослідницьких зусиль його наукові здобутки з природоохоронної справи.

Список використаної літератури:

1. *Борейко В. Е.* История заповедного дела в Украине [Електронний ресурс] / В. Е. Борейко. – 2-е изд., доп. – К., 2002. – Режим доступу: <http://www.ecoethics.ru/old/b15/>.
2. *Борейко В. Е.* Словарь деятелей охраны природы / В.Е. Борейко. – 2-е изд., доп. – К., 2001. – 521 с.: фот.
3. *Борейко В. Е.* История охраны природы Украины X век – 1980 [Електронний ресурс] / В.Е. Борейко. – Т. 1 : X век – 1941 г. – К. : Киевский экол.-культ. центр, 1997. – Режим доступу: <http://www.ecoethics.ru/old/b41/>.
4. *Федоровський Олександр Семенович* / Український радянський енциклопедичний словник. – Т. 3. – К., 1968. – С. 617.
5. *Маньковська Р. В.* О. Федоровський та його вклад в пам'яткоохоронну та музейну справу / Р.В. Федоровський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1996. – С. 57–69.
6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9387, арк. 93, 186.
7. ЦДАВО України, ф. 8, оп. 14, спр. 18332, арк. 160.
8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9388, арк. 19.
9. *Курило-Кримчак І.* Заповідники чи радгоспи? / І. Курило-Кримчак // Український мисливець та рибалка. – 1930. – № 7–8. – С. 20–22.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9446, арк. 16–306.
11. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 591, арк. 25–31.
12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6., спр. 9399, арк. 33–35.
13. *Шалит М.* Заповідники та пам'ятники природи України / М. Шалит. – Х., 1932. – 75 с.
14. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 10, спр. 1392, арк. 3.
15. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 72, арк. 115зв.—116 зв.